

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Sophie Antoniadis, Place de la Liturgie dans la tradition des lettres Grecques, Leiden 1939. Σελίδες XVII+367.

Εἰς τὸν ἐκτάκτως καλλιτεχνικῶς τετυπωμένον τόμον τοῦτον ἡ καὶ ἐκ τοῦ εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ φιλολογικοῦ ὑπομνήματος αὐτῆς γνωστὴ συγγραφεὺς καὶ καθηγήτρια τοῦ ἐν Leiden Πανεπιστημίου Δις Σοφία Ἀντωνιάδου προτίθεται τοῦτο μὲν νὰ καταστήσῃ οἰκειότερον, ἰδίᾳ εἰς τοὺς ἐν τῇ Δύσει, τὸν λειτουργικὸν πλοῦτον τῆς ὁρθοδόξου Ἀνατολῆς, τοῦτο δὲ νὰ καταδείξῃ τὴν φιλολογικὴν ἀξίαν τῶν ὁρθοδόξων λειτουργικῶν καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὴν θέσιν, ἣν κατέλαβεν εἰς τὴν παράδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων ἡ ἄχρι τοῦ νῦν ἐν χρήσει οὖσα λειτουργία τοῦ Βυζαντινοῦ τύπου.

Ὅποیان σοβαρότητα ἐμφανίζει ὁ συγγραφικὸς οὗτος σκοπὸς κατ' ἀμφοτέρας αὐτοῦ τὰς ὁψεις ταύτας, ἀντιλαμβάνεται τις, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ἅφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἐνδιαφέρον, μεθ' οὗ ἡ ἐν Ἀγγλίᾳ τὸ πρῶτον, ἀπὸ δὲ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνός μας καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ ἐκκλησίᾳ ἐκδηλωθεῖσα σοβαρωτάτη λειτουργικὴ κίνησις, ἡ ἐσχάτως ἐν Βελγίῳ καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ Γερμανίᾳ ἐγκαταστήσασα τὰ κέντρα αὐτῆς, ἐστράφη πρὸς σπουδὴν τῶν λειτουργικῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἅφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἑλλειψιν καὶ παρ' ἡμῖν τοῖς Ἑλλήσι συγγραφῆς, ἐν ἣ νὰ ἐξετάζηται φιλολογικῶς ἡ Λειτουργία μας. Ὑπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην ἔποιψιν τὸ τμήμα τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος συγγραφῆς, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ λεξιλόγιον καὶ τὸ ὕφος τῶν λειτουργικῶν, παρουσιάζον ἀξιόλογον πρωτοτυπίαν εἶνε προωρισμένον νὰ κινήσῃ ἰδιαιτέρως τὸ ἐνδιαφέρον παντὸς Ἑλλήνος λογίου καὶ ἀποτελεῖ, καθ' ἡμᾶς, τὸ ἐκλεκτότερον μέρος τῆς ὅλης συγγραφῆς.

Διαιρουμένη αὕτη εἰς τρία μέρη παρουσιάζει τὴν ἐπομένην διάταξιν. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν, ἀκολουθεῖ ἐν τῷ πρώτῳ μέρει (σ. 1—86) γενικὴ τις σπουδὴ τοῦ κειμένου. Πρὸς τοῦτο προτάσσεται ἐν τῷ Ἑλληνικῷ πρωτοτύπῳ καὶ ἐν Γαλλικῇ μεταφράσει (ἐν τῇ ὁποίᾳ, ὥς ἡ συγγραφεὺς σημειοῖ (σελ. IX), κατεβλήθη προσπάθεια, ἵνα εἶνε αὕτη κατὰ τὸ δυνατόν κατὰ γράμμα, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐκβιάζεται ἡ Γαλλικὴ γλῶσσα) ἡ Διάταξις τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου. Καὶ κάτωθεν μὲν τοῦ κειμένου εὐρίσκει τις τὰς παραπομπὰς τῶν ἐν τῇ Λειτουργίᾳ ὑπαρχόντων βιβλι-

κῶν χωρίων, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ παρατηρήσεις γαλλιστί, ἀναφερομένας εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου. Κάτωθι τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως εὐρίσκει ἐπίσης σημειώσεις ἐπεξηγηματικὰς διαφόρων ὄρων λειτουργικῶν, ἀγνώστων εἰς τὸν μὴ Ἑλληνα ἀναγνώστην. Ἀκολουθῶς ἡ συγγραφεὺς ποιεῖται ἰδιαίτερον λόγον περὶ τῶν ἐκ τῆς Βίβλου χωρίων, τῶν ἀπαντώντων ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου, ἐν ἑτέρῳ δὲ κεφαλαίῳ ἐξετάζει τὴν ἐξάρτησιν τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου ἐκ τῶν παλαιότερων λειτουργιῶν, ἐκάστης τῶν ὁποίων ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἐκθέτει τὸν χαρακτήρα.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος (σελ. 87—137), ἀποτελούμενον ἐκ δύο κεφαλαίων ἐξετάζεται τὸ λεξιλόγιον καὶ τὸ ὕφος τῶν Λειτουργιῶν. Εἰς δὲ τὸ τρίτον μέρος (σελ. 138—250), τὸ τιτλοφορούμενον *La Liturgie et la Société*, παρατίθενται γινῶμαι καὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς Λειτουργίας ἐκ παλαιότερων καὶ ἐκ Βυζαντινῶν συγγραφέων γίνεται δὲ λόγος ἀκολουθῶς περὶ τῆς Λειτουργίας ἐν τῇ δημῳδῇ Ἑλληνικῇ γραμματείᾳ καὶ λαογραφίᾳ. Τέλος ἐν παραρτήματι παρατίθενται καὶ αὐτὰ τὰ κείμενα, ἥτοι αἱ λειτουργίαι 1) τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν· 2) τοῦ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου· 3) τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου καὶ 4) τοῦ Μ. Βασιλείου.

Τοιοῦτον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ περιεχόμενον τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος συγγραφῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἐξάρωμεν ἢ καὶ νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐπόμενα :

Ἡ πορεία τῆς ἐξελίξεως τῶν λειτουργιῶν.

Λίαν ὀρθῶς τονίζει ἡ συγγραφεὺς τὴν αὐστηρὰν ἐνότητα, ὅφ' ἧς χαρακτηρίζεται ἡ ὀρθόδοξος Βυζαντινὴ λειτουργία, καὶ εὐστόχως σημειοῖ, ὅτι αἱ ἐκάστοτε γενόμεναι εἰς αὐτὴν προσθήκαι, οἷα ἡ τοῦ Χερουβικοῦ, παρεισῆχθησαν τόσον καταλλήλως, ὥστε ἡ λειτουργία αὕτη, καὶ παρὰ ταύτας, νὰ παρουσιάσῃται οὐχὶ ὡς ἄθροισμα τεμαχίων ἐτερογενῶν, ἀλλ' ὡς καλλιτεχνικὴ καὶ φιλολογικὴ σύλληψις (σελ. XIII). Αἱ παρεισαγωγαὶ ἐν τούτοις αὗται δὲν ἀποτελοῦσιν ἐπαρκῆ ἀπόδειξιν, δυναμένην νὰ στηρίξῃ τὸ συμπέρασμα, καθ' ὃ ἡ λειτουργία δέον νὰ θεωρῇται μᾶλλον ὥς προῖον τῆς μακροχρονίου συνεργασίας ὁλοκλήρου ἑνὸς λαοῦ, ἐξ ἧς προῆλθεν ἱερὰ τις ἐποποιΐα, πλουσία εἰς δραματικὰ στοιχεῖα. Βεβαίως δὲν δύναται τις νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι καὶ ἡ λειτουργία ὑπόκειται ἀναποδράτως εἰς ἐξέλιξιν τινα, καθ' ἣν παλαιότερα μὲν στοιχεῖα βαθμηδὸν ἀτροφοῦσι, νέα δὲ στοιχεῖα, δειλῶς κατ' ἀρχὰς παρεμβαλλόμενα, μονιμοποιοῦνται καὶ ὑπερισχύουσιν. Ἄλλ' ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἐν τῇ λατρείᾳ χωρεῖ διὰ βήματος σχεδὸν σημειωτοῦ καὶ δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἐν 45—49 σελίδι γνώμην, καθ' ἣν διαφόρου διανοητικότητος καὶ ψυχολογίας ἐρванισαὶ ὑποσημαίνονται ὡς συγγραφεῖς τῆς λειτουργίας, ἐξ ὧν ἄλλοι μὲν ἡρανί-

σθησαν κατὰ προτίμησιν ἐκ τῆς Π. Δ., ἄλλοι δὲ ἐκχύνονται εἰς δοξολογίαν τοῦ θείου μεγαλείου, ἄλλοι ἐκδηλοῦσι τὴν ἀνησυχίαν τοῦ ατόμου τοῦ ποθοῦντος τὴν ἀγνὴν ζωὴν, καὶ ἄλλοι φανεροῦσι ψυχολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν μόρφωσιν· ἐξετάθη δὲ μέχρι τούτου ὁ ἐρατισμὸς ὥστε καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς τῆς Τουρκικῆς κυριαρχίας χρόνους μέρος τῆς λειτουργίας ἀνεθεωρήθησαν ἢ καὶ συνετέθησαν (σελ. 88).

Ἡ ἱστορία τῆς λατρείας μαρτυρεῖ, ὅτι δὲν ἀλλάσσουν μετὰ τόσης εὐκολίας τὰ μέσα, τὰ ἀντικείμενα καὶ οἱ τρόποι τῆς λατρείας. Καὶ αὐταὶ ἄλλωστε αἱ παρεισαγωγαὶ τοῦ Τρισαγίου καὶ τοῦ Χερουβικοῦ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ, εἰς ἃς ἀναφέρεται καὶ ἡ συγγραφεὺς, δὲν ἐγένοντο ἄνευ χρησιμοποιοῦσας ἀνωτέρου ἐπιβλητικοῦ κύρους. Ὁ μὲν Τρισάγιος ὕμνος, ὥς γνωστόν, ὠρίσθη νὰ ψάλληται ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ καὶ ἐπὶ ἀρχιερατείας Πρόκλου, ἐξ ἀφορμῆς σεισμοῦ, συνδυασθείσης τῆς καθιερώσεως αὐτοῦ καὶ πρὸς διήγησιν θαύματος· ὁ δὲ Χερουβικὸς εἰσῆχθη κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου. Τὸ ὅτι ἄλλως τε ἤδη ἀπὸ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, εἰς ὃν ἀνάγεται τὸ ἀρχαιότερον τῶν περισωθέντων χειρογράφων τοῦ Εὐχολογίου (τὸ Βαρβερινόν), μέχρι τῶν ἡμερῶν μας οὐδεμία σχεδὸν μεταβολὴ ἐσημειώθη οὔτε εἰς τὰς εὐχάς, οὔτε εἰς τὰς ἐκφωνήσεις, οὔτε εἰς τὸ γενικὸν διάγραμμα τῆς λειτουργίας ἐπιβεβαιοὶ τὴν βραδύτητα ταύτην τῆς πορείας τῆς ἐξελιξέως καὶ τὸν εἰς τὰς λεπτομερείας περιορισμὸν αὐτῆς. Αὐτὴ ἄλλως τε ἡ συγγραφεὺς ὁμολογεῖ, ὅτι ἀφ' οὗ ἅπαξ ἡ εὐχαριστία ἐδημιουργήθη καὶ ἐγένετο δεκτὴ, δὲν ἐπετράπη ἡ εἰς αὐτὴν παρεισαγωγὴ νεωτερισμῶν (σελ. 247).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν ποικίλλοντα χρωματισμὸν καὶ τόνον, τὸν ὁποῖον κατὰ τὰ διάφορα μέρη αὐτῆς παρουσιάζει ἡ λειτουργία, ἐξηγεῖται οὗτος ὑπὸ τοῦ πολυσυνθέτου χαρακτῆρος αὐτῆς. Ἡ λειτουργία ἐνέχει χαρακτῆρα δοξολογίας, αἰτήσεως, ἀλλὰ καὶ θυσίας προσφερομένης εἰς τὸ ὑπερουράνιον θυσιαστήριον. Εἶνε δὲ φυσικὸν ὁ λειτουργὸς, προπαρασκευαζόμενος, ἵνα προσφέρῃ τὴν θυσίαν ταύτην, νὰ ἔλθῃ εἰς συναίσθησιν τῆς ἀναξιοῦτος αὐτοῦ καὶ νὰ ἐκφράσῃ ἐν μετανόᾳ τὸν πόθον τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς ἐξαγνίσεως. Κατὰ τοὺς διαφόρους λοιπὸν τούτους σταθμοὺς καὶ ἐναλλάσσεται ὁ τόνος καὶ ὁ χρωματισμὸς τῶν ἐκφράσεων τῆς λειτουργίας. Ἡ ἀναπροσαρμογὴ ἄλλως τε καὶ ἀνασύνθεσις τῶν ἐκ τῆς Βίβλου ρητῶν καὶ ὁ ἐναρμονισμὸς τούτων πρὸς τὸ κείμενον τῶν εὐχῶν, περὶ οὗ ὁμιλεῖ ἡ συγγραφεὺς ἐν σελ. 46, καὶ ἡ ἐντεῦθεν δημιουργία νέου λειτουργικοῦ ὅφους, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ ἀπλότης ἡ εὐαγγελικὴ δὲν παρουσιάζει δυσαρμονίαν παραπλεύρως τοῦ ὅφους τῆς Π. Δ., διακρινομένου διὰ τοὺς ἀλεξανδρινισμοὺς καὶ ξενισμούς του, ἐξηγεῖται καλλίτερον, ἐὰν δεχθῶμεν οὐχὶ πολλὰς, ἀλλ' ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγωτέρας διανοίας, οἰκείως ἐχούσας πρὸς τὴν Βίβλον καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν καὶ ἐντεῦθεν

εὐχερῶς κινουμένης πρὸς τὰς τοιαύτας συντάξεις καὶ προσαρμογὰς καὶ ἀνασυνθέσεις.

Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ἵνα μὴ ποτε ἀδικήσωμεν τὴν συγγραφέα, ὅτι καὶ ἄλλοι τινὲς κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπεστήριξαν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ δι' ἑρατισμῶν βαθμιαίου ἀπαρτισμοῦ τῆς λειτουργίας, ἂν καὶ ἡ μορφή, ὅφ' ἦν εἰσηγεῖται ταύτην ἡ συγγραφεὺς, εἶνε ἐκτάκτως ριζοσπαστική, ἐφ' ὅσον ἐχαρακτήρισε τὴν λειτουργίαν ὡς ἱερὰν ἐποποιίαν ὑπὸ ὀλοκλήρου λαοῦ συντελεσθεῖσαν. Ἐπὶ πλέον δὲν πρέπει νὰ παραδράμωμεν καὶ τὸ ὅτι ἀπὸ τῶν πρώτων ἐντύπων ἐκδόσεων τῆς Λειτουργίας, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἐν πολλοῖς τῶν ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος λειτουργικῶν κωδίκων, ἡ τάξις τῆς Προθέσεως καὶ ἡ ὁλονὲν ἐξελισσομένη Διάταξις τῆς λειτουργίας συνεκδίδονται ὡς ἀδιάσπαστόν τι μετ' αὐτῆς. Καὶ ἡ μὲν Πρόθεσις, τελουμένη ἐν ἀρχῇ ὑπὸ τῶν διακόνων ἐν πάσῃ ἀπλότητι καὶ προσλαβοῦσα λιτανευτικὴν μορφήν ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας¹, ἐξελλίσσεται εἰς συνθετωτέραν πῶς τελετὴν μετὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα, ἐντεῦθεν δέ, ὡς μετὰ τινος δισταγμοῦ ἐσημείωσε τοῦτο καὶ ἡ συγγραφεὺς (σελ. 173), οὐδὲν ἔχνος ταύτης ἀπαντῶμεν ἐν τῷ Βαρβερινῷ εὐχολογίῳ. Ὁ ἐν προκειμένῳ ὁμῶς δισταγμὸς τῆς συγγραφῆς προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι περὶ τῆς Προθέσεως ἡ Προσκομιδῆς γίνεται λόγος εἰς τὰ ἐπ' ὀνόμασι Γερμανοῦ Κων²λεως († 740) καὶ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων († 638) φερόμενα ἔργα³, ἅτινα ἡ συγγραφεὺς ἀποδέχεται ὡς γνήσια (σελ. 183 καὶ 170—173), ἐνῶ τὸ μὲν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Σωφρονίου εἶνε ψευδεπίγραφον ἀναγόμενον εἰς τὸν ΙΒ' αἰῶνα, τὸ δὲ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Γερμανοῦ ἐκρίθη ἢ ὡς ἀνῆκον εἰς ἄλλον μεταγενέστερον Γερμανὸν ἢ ὡς νοθευθὲν διὰ παρεμβολῶν τοῦ ΙΒ' αἰῶνος³. Κατὰ τὴν ἐξέλιξιν λοιπόν, ἣν ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ ἑξῆς προσλαμβάνει ἡ τελετὴ τῆς Προθέσεως προστίθενται ἐκάστοτε εἰς αὐτὴν χωρία ἰδίᾳ ἐκ τῆς Π. Δ., συνυφάνθη δ' εἶτα αὕτη καὶ πρὸς τὴν προπαρασκευὴν τοῦ λειτουργοῦ πρὸς τέλεσιν τῆς λειτουργίας, τὴν ἐνέχουσαν ὅλως προσωπικὸν καὶ ἰδιωτικὸν χαρακτήρα. Ἐν τῇ τελευτῇ ταύτῃ περιλαμβάνεται καὶ διάταξις περὶ τῆς ἀμφιέσεως τοῦ ἱερέως ὅλως μεταγενεστέρα, ἐν τῇ διαμορφώσῃ τῆς ὁποίας δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἴσχυσαν ἐν τινι μέτρῳ τὰ ὑπὸ τῆς

¹ Hans Lietzmann, Die Liturgie des Theodor von Mopsuestia σελ. 4—5.

² Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία, Migne, 98, 385—453· καὶ Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱεουργίᾳ τελουμένων, Migne 87, 3981—4001).

³ F. E. Brightman, Liturgies eastern and western Oxford 1896 σελ. XCV καὶ Δ. Μπαλάνοβ, Πατρολογία σελ. 529.

συγγραφέως σημειωθέντα περὶ συμβολῆς διαφόρων κληρικῶν, ἕκαστος τῶν ὁποίων συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ παρειαχθῇ τὸ χωρίον τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης Διαθήκης, τὸ ὁποῖον τὸν συνεκίνησεν περισσότερον (σελ. 46). Πράγματι ὁ λειτουργὸς φορῶν ἐν ἑκάστων τῶν ἀμφίων αὐτοῦ ἀπαγγέλλει καὶ ὠρισμένον χωρίον ἐκ τῆς Γραφῆς, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς Π. Δ. καὶ δὴ ἐκ τοῦ Ψαλτῆρος, ὡς ἐσημείωσεν ὁρθῶς ἡ συγγραφεὺς, καθὰ δὲ συνάγεται ἐκ τῶν κωδίκων, δὲν ὑπῆρξεν ἐξ ἀρχῆς συμφωνία περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν χωρίων τούτων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Διάταξιν τῆς λειτουργίας, μεθ' ἧς συνυφάνθη μεταγενεστέρως αὕτη, εἶνε ἀνάγκη νὰ σημειώσωμεν, ὅτι εἰς τὰ ἐνδιάμεσα τὰ παρεμπίπτοντα μετὰ τὴν Προσκομιδὴν καὶ πρὸ τῆς ἐν-ἀρχεως τῆς λειτουργίας, καθὼς καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Χερουβικοῦ καὶ πρὸ τῆς μεγάλης Εἰσόδου, ὅπως καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κοινωνικοῦ καὶ πρὸ τῆς ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ μεταλήψεως, καθὼς καὶ μετὰ τὴν διανομὴν τοῦ ἀντιδώρου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀποδύσεως τοῦ ἱερέως καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ εὐχαριστίας, ἀπηγγέλλοντο ὑπὸ τῶν λειτουργῶν, ὅλως ἰδιωτικῶς προσευχομένων, τροπάρια ἢ καὶ ἄλλαι προσευχαί ἢ καὶ Βιβλικὰ χωρία, ἅτινα παρειασέδυσαν καὶ εἰς τινὰς τῶν μεταγενεστέρων κωδίκων ὡς στοιχεῖόν τι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ρευστὸν καὶ οὐχὶ ὁμοιόμορφον, καὶ ἂν κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐπάγεται ἡ ἐξ ἀφορμῆς μαρτυρίας τινὸς τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτου σημειουμένη ἐν σελ. 180 παρατήρησις τῆς συγγραφέως, εἶνε ἐξ ὁλοκλήρου ἀληθής. Πάντως ὅμως πρέπει νὰ σημειώσωμεν, ὅτι τόσον ἡ Προσκομιδὴ, ὅσον καὶ ἡ Διάταξις δὲν ἀπαντῶνται συνεκδεδομένοι μετὰ τῆς κυρίως Λειτουργίας εἰς οὐδὲν τῶν εἰληταρίων ἢ περγαμηνῶν κωδίκων, οὐδ' εἰς τοὺς σοβαρωτέρους ἐκ τῶν νεωτέρων κωδίκων τοὺς προελθόντας ἐξ ἀντιγραφῆς ἀπὸ παλαιωτέρων. Τὴν διάρκειαν δὲ ταύτην μεταξὺ τῆς κυρίως Λειτουργίας καὶ τῶν βραδύτερον εἰς αὐτὴν προσαρτηθέντων ποιεῖται σαφῶς (ἐν σελ. 90) καὶ αὐτὴ ἡ συγγραφεὺς.

Ἀρχαὶ τῆς ἐξελέξεως τῶν λειτουργιῶν.

Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐξελέξεως τῆς λειτουργίας, καθ' ἃς καὶ ἐξηγεῖται ἡ ἀπ' ἀλλήλων ἐξάρτησις τῶν ἑλληνικῶν λειτουργιῶν, ἡ συγγραφεὺς υἱοθετεῖ ἐπόψεις, αἵτινες συμφωνοῦσι μὲν πλήρως πρὸς τὰ ἀνάλογα φιλολογικῶν ἐπεξεργασιῶν, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὰς λειτουργίας σήμερον φαίνονται ἐγκαταλειπόμεναι ὑπὸ τῶν λειτουργιολόγων, παρουσιάζονται δὲ δυσσυμβίβαστοι πρὸς ὅσα περὶ ἐρατισμῶν ὑπὸ πολλῶν ὑπεστήριξεν ἡ συγγραφεὺς. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ συγγραφεὺς ἀποδέχεται, ὅτι ἡ λειτουργία, ἐνῶ μετέπειτα, «ἄλλοτε μὲν ἀνεπτύχθη, ἄλλοτε δὲ ἡπλοποιήθη ἐν τῇ σκιᾷ τῶν μοναστηρίων καὶ ἐδημοσιεύθη οὕτω ἵνα ἀγαπηθῇ καὶ υἱοθετηθῇ

ὑπὸ τοῦ λαοῦ», τὸ κατ' ἀρχὰς ὁμῶς «ἐγεννήθη εἰς τὰ σπουδαστήρια λογίων προσωπικότητων» (σελ. 248 καὶ 229). Καὶ προτάσσουσα χρονολογικῶς τὴν Κλημέντειον λεγομένην λειτουργίαν, τὴν ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς VIII 5—15 περιλαμβανομένην, ἔχεται τῆς ἐν τῷ Λόγῳ τῆς παραδόσεως τῆς λειτουργίας τῷ ψευδῶς ἀποδιδομένῳ εἰς τὸν Κων(λεως) Πρόκλον († 446), σημαιομένης πορείας τῆς ἐξελέξεως (ἴδε σελ. 85—86), καθ' ἣν «οἱ ἀπόστολοι... εἰς προσευχὰς πανημερίους ἐτρέποντο καὶ τὴν τοῦ δεσποτικοῦ σώματος μυστικὴν ἱερουργίαν... διεξοδικώτατα ἤδον... Ἄλλ' οἱ μετέπειτα... τὸ μῆκος... τῆς λειτουργίας ὀκνοῦντες μόλις ἐφοίτων εἰς τὴν θείαν ἀκρόασιν τῶν δεσποτικῶν ρημάτων. Διὸ καὶ ὁ θεῖος Βασίλειος... ἐπιτομώτερον ταύτην ἀπαγγέλλει. Μετ' οὗ πολὺ δὲ πάλιν ὁ ἡμέτερος πατήρ, ὁ τὴν γλῶτταν χρυσοῦς Ἰωάννης... τὰ πολλὰ ἐπέταμε καὶ συντομώτερον τελείσθαι διετάξατο» (Migne 65, 849—852). Ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐν τούτοις ὑπεστηρίχθη ἡ γνώμη, καθ' ἣν ἡ ἐξέλιξις, τοῦλάχιστον ἐπὶ τινα χρόνον, ἐχώρησεν οὐχὶ ἀπὸ τῶν ἐκτενεστέρων ἐπὶ τὰ συντομώτερα, ἀλλ' ἀπὸ τούτων ἐπὶ τὰ ἐκτενεστέρα, τοῦτο δ' ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς παλαιότερας, ἀλλὰ καὶ συντομωτέρας πασῶν τῶν λειτουργιῶν ἥτοι τῆς τοῦ Ἰππολύτου. Παρουσιάζεται ὡς ἐκ τούτου ἀρκούντως πιθανὴ ἡ γνώμη τοῦ Cabrol², καθ' ἣν παρὰ τὴν ἐλευθερίαν, ἣν κατὰ τὴν μαρτυρίαν καὶ τοῦ Ἰουστίνου¹ προϋποθέτει ὁ κρατῶν ἐν τῇ ἀρχηγόνῳ τελεσιουργία τῆς Εὐχαριστίας αὐτοσχεδιασμός τῶν εὐχῶν, ὁ ἐξαρθρώμενος ἐκ τῆς κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐμπνεύσεως καὶ πρωτοβουλίας τοῦ λειτουργοῦ, ἐκυριάρχησεν καθ' ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ἐνότητος λειτουργικῆς. Ἡ ἐλευθέρωσις τῶν λειτουργῶν, ἐμπνευσις ἐκινήθη ἐντὸς ἀμεταβλήτων κεντρικῶν γραμμῶν, τὰς ὁποίας ἡ παράδοσις διετήρησεν ἀναλλοιώτους συντελούσης εἰς τοῦτο καὶ τῆς πυκνῆς ἐπικοινωνίας, εἰς ἣν διετέλουν τότε αἱ κατὰ τόπους ἐκκλησίαι.

Αἱ βαθύτεραι πὼς ἐν ταῖς λειτουργίαις διαφοραὶ δημιουργοῦνται κυρίως ἀπὸ τοῦ Δ'. καὶ κατὰ τὸν Ε'. αἰῶνα, ὁπότε διαφοροποιοῦνται καὶ αἱ διάφοροι οἰκογένειαι ἢ τύποι τῶν λειτουργιῶν. Οὕτω δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐκάστη τῶν λειτουργιῶν προῆλθεν ἐκ διαμορφώσεως καὶ ἀναθεωρήσεως τῶν προγενεστέρων αὐτῆς καὶ ὅτι πρώτη καὶ ἀρχαιότερα πηγὴ τῶν λοιπῶν ὑπῆρξεν ἡ Κλημέντειος λειτουργία. Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη εἶνε τοσοῦτ' μαῖλλον ἀστήρικτος, ὅσῳ ἡ Κλημέντειος λειτουργία δὲν φαίνεται νὰ εἰσῆλθῃ ποτε εἰς πρᾶξιν ἐκκλησίας τινός, ἀλλὰ κατὰ τὴν κρατοῦσαν γνώμην συνετέθη μὲν ἐπὶ τῇ βράσει πηγῶν ἐκπροσωπουσῶν τὴν

¹ La prière des premiers Chrétiens, Paris 1929 σελ. 234 καὶ ἐξῆς.

² Α'. Ἀπολογία κεφ. 65.

ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας, λειτουργικὴν προᾶξιν τοῦ τέλους τοῦ Γ'. αἰῶνος ἀλλὰ συνετάχθη καθαρῶς πρὸς *ιδιωτικὴν* χρῆσιν¹. Καὶ ἰσχύει μὲν ἐξ ὁλοκλήρου περὶ ταύτης τὸ σημειούμενον ὑπὸ τῆς συγγραφῆς, ὅτι ἐγεννήθη εἰς τὸ σπουδαστήριον λογίου ἀνδρός, ἐφ' ὅσον ὁμως οὔτε εἰς δημοσίαν χρῆσιν εἰσήχθη, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀποδεικνύει ὁ Brightman² μετὰ μεγάλης ἐλευθερίας χρησιμοποιεῖται ἐν αὐτῇ ἡ λειτουργικὴ παράδοσις μέχρι σημείου ὥστε νὰ παρατίθενται ἐλευθέρως ὑπ' αὐτῆς καὶ γνωστοὶ ἤδη καὶ καθωρισμένοι λειτουργικοὶ τύποι οἱ τοῦ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ τὸ Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ κ.λ.π. δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ σοβαρῶς περὶ ταύτης, ὅτι ἐπέδρασεν ὁπωσδήποτε ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν λειτουργικῶν.

Φυσικώτερον εἶνε νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ σχηματισθεὶς καθ' ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν, μετὰ ποικιλοῦσων τινων ἐν ταῖς λεπτομερείαις διαφορῶν παρ' ἑκάστη τοπικῇ ἐκκλησίᾳ, παλαιὸς λειτουργικὸς τύπος, ὁ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πανταχοῦ ὁμοιόμορφος ἀπὸ τοῦ Δ'. καὶ κατὰ τὸν Ε'. αἰῶνα ὑπέστη τὴν ἐκ τοῦ περιβάλλοντος διαφοροποίησιν καὶ προήλθον οὕτω κατὰ τὰς ἐν τῇ αὐτῇ ἐποχῇ διακριθείσας αὐτοκεφάλους ἐκκλησιαστικὰς διοικήσεις ὁ Συριακὸς (Ἀντιόχεια—Ἱερουσαλὴμ), Αἰγυπτιακὸς καὶ Βυζαντινὸς τύπος. Πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην συμβιβάζονται πλήρως καὶ αἱ εὐστοχώταται παρατηρήσεις τῆς συγγραφῆς περὶ τοῦ λεξιλογίου τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου (σελ. 109—114), ὡς πρὸς τὴν ὁποίαν εἶνε ἡναγκασμένη νὰ ὁμολογήσῃ (ἐν σελ. 112), ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Ἀλεξανδρινὸς τύπος ἐσχηματίσθη κατ' ὀλίγον κεχωρισμένως, τὸ λεξιλόγιον τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου δὲν θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ τοῦ δώσωμεν θέσιν ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς λειτουργικῆς γλώσσης. Παρομοίως καὶ ἡ λειτουργία τῆς Καππαδοκίας καὶ τοῦ Πόντου, συγγενεστάτη οὔσα πρὸς τὸν Συριακὸν τύπον, ὑποβληθεῖσα δὲ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐμφανίζεται εἴτα ὡς Βυζαντινὸς τύπος, ἐπικρατῶν μὲν ἐνωρὶς καθ' ἅπασαν τὴν Μ. Ἀσίαν, ἐπιδρῶν δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ λειτουργικοῦ τύπου τῆς Ἀντιοχείας—Ἱεροσολύμων, ἕως οὗ τελικῶς ἐξετόπισε τοῦτον. Οὕτω παρουσιάζεται πιθανωτάτη καὶ ἡ γνώμη τοῦ Lietzmann, ἥς μνημονεύει καὶ ἡ συγγραφεὺς (ἐν σελ. 107 ἐν ὑποσημ.) καθ' ἣν ἡ λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τῆς τοῦ Βασιλείου.

Τούτων γινομένων δεκτῶν, παραμένουσιν ἄνευ βάσεως, ὅσα ἡ συγγραφεὺς σημειοῖ περὶ λέξεων δῆθεν tabou καὶ τοσοῦτω μᾶλλον ὅσῳ τοιαῦται λέξεις καὶ φράσεις ἀπαντῶνται καὶ ἐν αὐτῇ τῇ λειτουργίᾳ τοῦ

¹ H. Achelis ἐν The New Schaff-Herzog Encyclopaedia, τόμ. I σελ. 245. Leclercq ἐν Cabrol, Dict. d'Arch. Chr. et de Liturg. τόμ. III στήλ. 2753 Brightman, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. XXXII-XXXIII.

² Αὐτόθι σελ. XXXIII.

Μ. Βασιλείου ⁽¹⁾, τὴν ὁποίαν, κατὰ τὴν συγγραφέα, ἡ ἐξέλιξις ἀπήλλαξε τῶν λέξεων τούτων, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἀπαντῶνται εἰς τοὺς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μ. Βασιλείου φερομένους ἐξορκισμούς. Αἱ λέξεις αὗται εἶνε ἀπλούστατα ὄροι, εἰς οὓς ἀντικατοπτρίζονται, ὥς καὶ ἐν τῷ λεξιλογίῳ τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου, αἱ συνθῆκαι ὅφ' ἄς ἐκτυλίσσεται τὸ πνευματικὸν ἐν γένει περιβάλλον, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐσχηματίσθη ὁ Συριακὸς τύπος ἐξ ἐνός, καὶ ἐμορφώθη ἐξ ἑτέρου ὁ συγγραφεὺς τῆς Κλημεντείου λειτουργίας. Ἀλλὰ καὶ αἱ διαφοραὶ τοῦ λεξιλογίου τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου πρὸς τὰ λεξιλόγια τῶν λειτουργιῶν Μάρκου, Μ. Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου, αἱ μετ' ἀξιεπαίνου παρατηρητικότητος σημειωθεῖσαι (ἐν σελ. 108) ὑπὸ τῆς συγγραφῆς, συμβιβάζονται μᾶλλον πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐκδοχὴν, καθ' ἣν ὁ Βυζαντινὸς τύπος (Βασιλείου-Χρυσοστόμου) καὶ ὁ Συριακὸς τύπος (Ἰακώβου) ἐδιαφοροποιήθησαν ἀνεξαργήτως ἀλλήλων.

Δραματικὸς χαρακτὴρ τῆς λειτουργίας.

Ὅρθῶς ἡ συγγραφεὺς σημειοῖ καὶ τὸν δραματικὸν χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει ἡ λειτουργία. Ὑπερβάλλει ὁμως τοῦτον ἐν τισι καὶ καὶ ὑπερτονίζει αὐτὸν πέραν τοῦ πραγματικοῦ. Οὕτω χαρακτηρίζουσα τὴν Ἑλληνικὴν ὁρθόδοξον λειτουργίαν ὡς ποίημα δραματικὸν ἐπιφυλάσσει τὸν πρῶτον ρόλον εἰς τὸν ἱερέα, τὸν δευτερεύοντα δέ, ἀλλ' ἀπαραίτητον ρόλον εἰς τὸν διάκονον, ὅστις προσκαλεῖ τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα διὰ φράσεων βραχειῶν εἰς ταύτην τὴν κίνησιν ἢ ἐκείνην τὴν προσευχήν. Ὁ λαός, ὅστις καλεῖται χορός, ὡς καὶ ἐν τῇ κλασσικῇ τραγῳδίᾳ, δὲν ἔχει ἐνεργὸν μέρος, ἀλλὰ μεγάλην θρησκευτικὴν εὐαισθησίαν συγκινούμενος ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ δράματος καὶ ἐκφράζων τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ (σελ. 2) Ἀναζητοῦσα δὲ ἐν τῇ λειτουργίᾳ ἀναλογίας πρὸς τὸ ἀρχαῖον δράμα, διαβλέπει εἰς μὲν τὴν μικρὰν εἴσοδον ἐν τῷ διακόνῳ κρατοῦντι τὸ εὐαγγέλιον ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ ἀγγέλου τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας, ἐρχομένου ν' ἀναγγείλῃ τὸ προπαρασκευαζόμενον (σελ. 3), εἰς δὲ τὴν μεγάλην εἴσοδον τὸν λαὸν *ἐνθουν*, καταλαμβανόμενον ὑπὸ θεοῦ ἐν-θουσιασμοῦ καὶ οἶονεῖ μεταμορφούμενον κατὰ τὸ Χερουβικὸν εἰς στρατιὰν οὐρανίαν καὶ ὑποκαθιστῶντα τοὺς ἀγγέλους (σελ. 4). Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν εὐρίσκει, ὅτι αἱ δύο εἵσοδοι φέρουσιν εἰς τὸν νοῦν τὴν σοβαρότητα τῆς πρώτης καὶ δευτέρας εἰσόδου τοῦ πρωταγωνιστοῦ ἐν τῇ σκηνῇ (σελ. 92). Φρονοῦσα δέ, ἡ ὅτι Κλημέντειος λειτουργία ὡς παλαιότερα στερεῖται πομπώδους τυπικοῦ διατείνεται ὅτι δὲν ἀπαντᾷ παρ' αὐτῇ οὔτε μικρά,

¹ «Τῇ ἀπάτῃ τοῦ ὁφείως ὑπαχθέντα» «τοὺς ὀχλουμένους ὑπὸ πνευματικῶν ἀκαθάρτων ἐλευθέρωσον».

οὔτε μεγάλη εἴσοδος, ἀλλ' οὔτε καὶ ὑποτίθεται, ὅτι παρίστανται ἄγγελοι λαμβάνοντες μέρος εἰς τὴν τελετουργίαν (σελ 86).

Ὅτι βεβαίως ἐνυπάρχει καὶ δραματικόν τι ἐν τῇ διεξαγωγῇ τῆς λειτουργίας, οὐδείς δύναται νὰ ἀρνηθῇ, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ λειτουργία εἶνε δράμα ἢ ὅτι κυριαρχεῖ ἐν αὐτῷ ὁ χαρακτήρ τοῦ δράματος. Καὶ ἀποτελεῖ μὲν ἀναπαράστασιν τοῦ ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ὑπὸ δραματικὰς συνθήκας λαβόντος χώραν θανάτου τοῦ Κυρίου, ἀλλ' ἡ ἀναπαράστασις αὕτη οὐδὲν ἐνέχει τὸ θεατρικόν, ἀλλ' ὅλως μυσταγωγικὴ καὶ ἐξόχως ἱεροπρεπὴς τυγχάνουσα εἶνε ἀναίμακτος, ἀπλῇ εὐλαβῆς ἀνάμνησις γεγονότος ἱστορικοῦ, οὐχὶ δὲ πλαστοῦ καὶ φανταστικοῦ, καὶ ὁ κατ' αὐτὴν ἐπικρατῶν χαρακτήρ εἶνε ὁ τῆς προσευχῆς. Δραματικὴν τινα χοροῦν προσδίδουσι τὰ καλλιτεχνικὰ καὶ καλαισθητικὰ στοιχεῖα, τὰ παρεισαχθέντα εἰς αὐτήν· ἀλλὰ ταῦτα δὲν ἀπετέλεσαν ποτὲ ἐν αὐτῇ τὸν σκοπόν, ὥς ἐν τῷ δράματι, ἀλλὰ μέσον πρὸς εὐκολωτέραν ἀνύψωσιν τοῦ ἑσωτερικοῦ ἀνθρώπου εἰς προσευχὴν καὶ εἰς προσέγγισιν πρὸς τὸν Θεόν. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ἡ λατρεία δέον νὰ κινῇ εἰς ἐκδήλωσιν τὸν ὅλον ἀνθρώπον, ἄρα δὲ καὶ τὸ συναίσθημα αὐτοῦ, ἐπόμενον ἦτο νὰ χρησιμοποιοιθῶσιν ἐν αὐτῷ, πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρῶν τοῦ ἱεροπρεποῦς καὶ τοῦ ἐξόχως σοβαροῦ, ὅπερ πολὺ ἀφίσταται τοῦ καθ' αὐτὸ θεατρικοῦ, καὶ αἱ καλαὶ τέχναι. Ὅτι δ' ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ τὸ καλαισθητικὸν στοιχεῖον ὑπετάχθη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν ἱεροπρέπειαν καὶ τὴν σοβαρότητα τοῦ συνόλου αὐτῆς, μόλις εἶνε ἀνάγκη καὶ νὰ εἰπώμεν.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐν τῇ λειτουργίᾳ ρόλος τοῦ λειτουργοῦ δὲν εἶνε ἀνάλογος πρὸς τὸν ρόλον τῶν ἐν τῷ δράματι πρωταγωνιστούντων. Ὁ λειτουργὸς προσφέρει τὴν θυσίαν μετὰ τοῦ λαοῦ καὶ ἐξ ὀνόματος τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἐν προκειμένῳ δὲν εἶνε ἀπλῶς εὐαίσθητος θεατῆς, ἀλλὰ συνθύτης καὶ συλλειτουργὸς καὶ συναγωνιστὴς τοῦ ἱερέως. Ἐντεῦθεν καὶ αἱ δεήσεις καὶ αἱ ἐπικλήσεις καὶ εὐχαὶ εἶνε συντεταγμέναι πᾶσαι εἰς πρῶτον πληθυντικὸν πρόσωπον, κατὰ τοὺς πρώτους δ' αἰῶνας καὶ αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ ἀπηγγέλλετο μεγαλοφώνως καὶ εἰς ἐπήκοον παντός τοῦ λαοῦ μέχρι σημείου, ὥστε, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἀκμάσαντος Ἰωάννου τοῦ Μόσχου (545 – 620), ἐν τισι τόποις «εὐρέθησαν τὰ παιδία τὴν εὐχὴν τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς ἐκμανθάνοντα ἐκ τοῦ συνεχῶς αὐτὴν ἐκφωνεῖσθαι»¹. Καὶ διὰ νὰ χρησιμοποιήσωμεν τοὺς λόγους τοῦ Χρυσοστόμου, ἐν τῇ ἀναφορᾷ «ἐπεύχεται ὁ ἱερεὺς τῷ λαῷ, ἐπεύχεται καὶ ὁ λαὸς τῷ ἱερεῖ. Τὸ γὰρ Μετὰ τοῦ πνεύματός σου οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ τοῦτο. Τὰ τῆς εὐχαριστίας πάλιν κοινά. Οὐδὲ γὰρ ἐκεῖνος εὐχαριστεῖ μόνος, ἀλλὰ καὶ ὁ

¹ Λειμὼν κεφ. ρ'15, Migne 87, 3081.

λαὸς ἅπας. Πρότερον γὰρ αὐτῶν λαβὼν φωνὴν ὅτι ἀξίως καὶ δικαίως γίνεται, τότε ἄρχεται τῆς εὐχαριστίας»¹. Ἐντεῦθεν καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ λειτουργικῇ κινήσει, εἰς ἣν ἀναφερόμεθα καὶ ἐν ἀρχῇ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παλαιᾶς λειτουργικῆς· παραδόσεως διεκηρύχθη ἐν αὐτῇ τῇ ἐξόχως ἱεροκρατικῇ Ρωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ. ὅτι δέον ὁ λαὸς νὰ συμμετέχῃ ἐνεργῶς εἰς τὴν θεϊαν λειτουργίαν, ὡς συνέβαινε τὸ πάλαι, καὶ ὅτι ὑπάρχει ἐνότης μεταξὺ χοροῦ καὶ βωμοῦ, ὡς ἐκ τούτου δὲ δέον οἱ ἱερεῖς νὰ καθοδηγῶσι τὸν λαόν, ἵνα ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον συμμετέχῃ εἰς τὰς πρὸ τοῦ βωμοῦ ἀπαγγελλομένας ὑπὸ τοῦ ἱερέως εὐχάς, ὥστε ὁ λαὸς νὰ συλλειτουργῇ καὶ νὰ συνθῇ μετὰ τοῦ ἱερέως².

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς δύο εἰσόδους, δὲν εἰσήχθησαν αὐταὶ ἐν τῇ λειτουργίᾳ μεταγενεστέρως κατ' ἀναλογίαν τῶν ἐν τῷ δράματι τελουμένων, ἀλλ' ἔχουσι παλαιολόγητον τὴν καταβολὴν αὐτῶν, ἐκ λειτουργικῶν ἀναγκῶν ὑπαγορευθεῖσαι, μεταγενεστέρως δὲ μόνον προσεδόθη εἰς αὐτὰς πομπῶδης χαρακτῆρ. Πράγματι, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ λειτουργία τὸ κατ' ἀρχὰς ἤρχιζε διὰ τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ ὅτι ὁ λειτουργὸς ἔξω τοῦ ἱεροῦ βήματος εὐρισκόμενος ἤρχετο ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου κομίζων καὶ τὴν ἁγίαν Γραφὴν, ἣν ἀπέθετεν ἐπὶ τοῦ ἁμβωνος, ὅπως ἀρχίσῃ μετ' ὀλίγον ἡ ἀνάγνωσις τῶν περικοπῶν, καὶ εἰσῆρχετο ἀκολούθως εἰς τὸ βῆμα ψαλλομένου τοῦ εἰσοδικοῦ, κατανοεῖ τις, ὅτι ἡ μικρὰ εἴσοδος ἤρχισε νὰ διακρίνηται ἐνωρίτερα. Ὅταν δὲ πάλιν ἐν αὐτῇ τῇ Κλημεντεῖᾳ λειτουργίᾳ ἀναγνώσωμεν τὴν διάταξιν, καθ' ἣν μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν κατηχομένων καὶ τῶν ἐν μετανοίᾳ «οἱ διάκονοι προσαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον», βλέπομεν εὐθὺς ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ συντάκτης τῆς λειτουργίας ταύτης εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ἐν τῇ συγχρόνῳ του λειτουργικῇ πράξει εἰδὸς τι μεγάλης εἰσόδου.

Λεξιλόγιον τῶν λειτουργικῶν.

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὸ φιλολογικὸν μέρος τῆς συγγραφῆς. Ὅφειλω νὰ ὁμολογήσω ὡς πρὸς τὸ μέρος τοῦτο ὅτι αἱ εὐστοχοὶ φιλολογικαὶ παρατηρήσεις τῆς συγγραφῆς μοὶ ἀπεκάλυψαν καλλονὰς τῶν λειτουργικῶν κειμένων, τὰς ὁποίας δὲν ὑπώπτευν. Ἐξετάζουσα τὴν γλῶσσαν τῶν κειμένων τούτων ἡ Δίς Ἀντωνιάδου εὕρισκει αὐτὴν καλλιτέραν τῆς γλώσσης

¹ 1Η ὁμιλία εἰς τὴν Β'. πρὸς Κορινθίους.

² Πρβλ. Decreta Πίου Χ ἐκδοθέντα ἐν ἔτεσι 1903, 1910 ἀποφάσεις τῆς ἐν Κολωνίᾳ συνόδου τοῦ 1922 καὶ τὸ ἐπακολουθήσαν εἰς αὐτὰς Decretum τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἴδε καὶ Walter B i r n b a u m, Die katholische liturgische Bewegung σελ. 40, 41, 81, 86.

τῆς Κ.Δ., μολονότι δὲν ἀποτελεῖ αὐτὴ ἐπάνοδον πρὸς τὸν Ἀττικισμόν, οἷον συναντῶμεν ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ Ψελλοῦ, ἀφοῦ ἀπαντῶνται ἐν αὐτῇ στοιχεῖα ὕφους καὶ γλωσσολογικά, εἰς τὰ ὅποια οἱ ἀττικίζοντες δὲν θὰ ἠρέσκοντο. Ἡ γλῶσσα τῶν λειτουργιῶν, ἔκτος τῶν πολλῶν ἐκ τῆς Βίβλου δανείων, ἀπομμεῖται ἐν πολλοῖς τὴν Βιβλικὴν γλῶσσαν.

Εἰσερχομένη εἴτα ἡ συγγραφεὺς εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ λεξιλογίου τῶν λειτουργιῶν καὶ καθορίζουσα τὸν ἀριθμὸν τῶν προσιδιαζουσῶν εἰς ἐκάστην τούτων λέξεων δίδει τοὺς ἐπομένους ἀριθμοὺς: 1085 τοιαύτας λέξεις περιέχει ἡ λειτουργία τῶν Ἀποστ. Διαταγῶν¹ 947 ἡ τοῦ Ἰακώβου· 876 ἡ τοῦ Μάρκου· 750 ἡ τοῦ Βασιλείου καὶ 434 (—657) ἡ τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐμφανίζουσιν ὅμως πᾶσαι καὶ κοινὰ γνωρίσματα. Καὶ δὴ 1) Ἀποφεύγουσι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὰς ξένας λέξεις, φαινόμενον τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον, ὅσῳ αἱ συγγραφαὶ τῶν συγχρόνων χρονογράφων καὶ ἱστορικῶν βρῖθουσι λατινικῶν λέξεων, αἵτινες δὲν λείπουσιν οὐδὲ παρ' ἐκείνοις, οἵτινες, ὥς ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ, ὑπερῆφανεύοντο διὰ τὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γνῶσιν των. 2) Ὑπάρχουσιν ὠρισμένοι ὄροι (οἱοὶ διακονία, δοξολογία, ἐπουράνιος, ζωοποιός, ἀναφορὰ κ.λ.π.) κοινοὶ παρὰ πάσαις ταῖς λειτουργίαις τινὲς δ' ἐκ τούτων καὶ εἰς ὅλως εἰδικὴν ἔννοιαν (ἀναφορὰ, δόξα, εἴσοδος, καλλιεργῶ¹, πανάγιος, χάρις κ.λ.π.). Χρησιμοποιοῦνται ὡσαύτως ἀπὸ κοινοῦ καὶ ὄροι δικαστικοὶ (βῆμα, ἀπολογία, πλημμέλημα, ἀπροσωπότης, ἀπροσχάριστος, ἐνθέσιμος, δικαίως, ἐπῆκοος, ἀνέγκλητος, ἔνοχος, ἀνενόχως, κρίσις, δικαιοκρισία κ.τ.λ.) καὶ 4) καὶ λέξεις φιλοσοφικαί, πρὸ παντὸς τὰ μετὰ τοῦ στερητικοῦ α σύνθετα, ἅτινα ἀπαντῶνται μάλιστα ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν (ἀγέννητος, ἀνώλεθρος, ἀόριστος, ἀναίσθητος, ἀπαθής, ἀναλλοίωτος, ἀνείκαστος, ἀνέκλειπτος, ἄσαρκος, ἄτρεπτος, ἀφθαρσία, ἀφθαρτος, ἄχραντος, ἀνεμπόδιστος κ.λ.π.).

Εἴτα ἐξετάζει ἡ συγγραφεὺς καὶ ἰδίᾳ τὸ λεξιλόγιον μιᾶς ἐκάστης τῶν λειτουργιῶν. Εἰς τὸ ἀξιολογώτατον μέρος τοῦτο διακρίνονται ἐκτάκτως ὅσα περὶ τοῦ λεξιλογίου τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου σημειοῦνται, πολλῆς προσοχῆς ἄξια διὰ τὴν εὐστοχίαν αὐτῶν². Ἰδιαιτέραν λεπτότητα πα-

¹ Διὰ τὸν ὄρον καλλιεργῶ ἡ συγγραφεὺς υἱοθετεῖ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Du Cange, καθ' ἣν καρποφοροῦντες καὶ καλλιεργοῦντες ἐν τῷ ναῷ = οἱ ἀγαθοεργοῦντες. οἱ εἰς τὰς ἐκκλησίας ἢ τοὺς πτωχοὺς τὰς ἐλεημοσύνας αὐτῶν εἰσφέροντες. Δύναται ὅμως τὸ μὲν καρποφοροῦντες νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἀναφερόμενον εἰς τοὺς τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν εἰς τὸν ναὸν κομίζοντας, τὸ δὲ καλλιεργοῦντες εἰς τοὺς ἐν τοῖς ναοῖς προσωπικὴν ἐργασίαν ἀνευ ἀμοιβῆς καταβάλλοντας.

² Μόνον ὥς πρὸς τὴν φράσιν «ὁ λύων τοὺς πεπεδημένους καὶ ὁ ἀνορθῶν τοὺς κατεργαμένους», διέφυγε τὴν συγγραφέα, ὅτι τοῦτο τυγχάνει ἀναπροσαρμογῇ τοῦ ψαλμ. ρμε 7—8. Ὡσαύτως καὶ ὥς πρὸς τὸ «κατὰ πάντα καὶ διὰ

ρουσιάζουσι καὶ αἱ παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὰς κλασσικὰς ἐκφράσεις καὶ τὴν ἀκριβολογίαν τῆς λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου.

“Υφος καὶ ρυθμὸς τῆς λειτουργίας.

Ἐξ ἴσου, ἂν μὴ καὶ περισσότερον ἐπιτυχές, παρουσιάζεται καὶ τὸ περὶ ὕφους κεφάλαιον. Εὐστόχως σημειοῦνται ἐν αὐτῷ αἱ ἐν ταῖς λειτουργικαῖς εὐχαῖς ἀπαντῶσαι ἀποστροφαὶ («αὐτός, Κύριε»· «Σὺ γὰρ εἶ»), τὰ ὑπερβατά, οἱ πλεονασμοὶ («πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὄνομά σου»· παρακαλοῦμεν καὶ δεόμεθα καὶ ἱκετεύομεν), τὰ πάρισα, («Κράτος ἀνείκαστον, δόξα ἀκατάληπτος, ἔλεος ἀμέτρητον, φιλανθρωπία ἀφατος»· «εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς κοινωνίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς βασιλείας οὐρανῶν πλήρωμα») αἱ ἀντιθέσεις, («ὦν ἴσμεν καὶ ὦν οὐκ ἴσμεν», «τῶν φανερῶν καὶ ἀφανῶν», «ἐκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον», «ἐν γνώσει καὶ ἐν ἀγνοίᾳ»), τὰ χιαστὰ («τὸ πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας σου φύλαξον, ἁγίασον τοὺς ἀγαπῶντας»), τὰ δξύμωρα («ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος», «ὁ πάντοτε ἐσθιόμενος καὶ μηδέποτε δαπανώμενος»).

Ἄλλὰ καὶ τὰ περὶ ρυθμοῦ ἐν τῇ λειτουργίᾳ ὑπὸ τῆς συγγραφέως σημειούμενα παρουσιάζουσι νέαν πρωτοτυπίαν. Οἱ συγγραφεῖς τῶν λειτουργιῶν μας ἐκδηλοῦσι τὰς αὐτὰς ἀκουστικὰς περὶ τὸν τονισμόν ἀξιώσεις, τὰς ὁποίας καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης. Οὕτως ἀντὶ τοῦ δεηθῶμεν τοῦ Κυρίου ὑπὲρ . . . , προτιμῶσιν ἐπὶ τὸ ρυθμικώτερον τὸ Ὑπὲρ . . . τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὁ διάκονος, ὁ μετὰ μέλους ἐκφωνῶν τὴν αἴτησιν, διευκολύνεται ἐν τῷ ρυθμῷ, ὅταν ἡ πρώτη λέξις τονίζεται ἐπὶ τῆς ληγούσης, ἐφ’ ἧς δύναται νὰ παρατείνῃ τὴν φωνήν του κατὰ βούλησιν πρὸς πρόκλησιν τῆς προσοχῆς, ἐνῷ ὁ τονισμὸς τῆς τελευταίας λέξεως ἐπὶ τῆς παραληγούσης διευκολύνει αὐτὸν εἰς βραδὺ καὶ οὐχὶ ἀπότομον τέλος. Πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ρυθμοῦ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἄκρων (Ὑπὲρ . . . δεηθῶμεν) σωρεῖται ὁ συγγραφεὺς τῆς λειτουργίας τὰς παρηχίσεις, τὰς ἐπὶ τῆς αὐτῆς συλλαβῆς τονιζομένας, «πλεόντων, ὁδοιπορούντων, νοσούντων κ.τ.λ.».

Ἀκολουθῶς ἡ συγγραφεὺς παραθέτει παραδείγματα ἐπαναφορᾶς, ὁμοιοτελευτήτων, παρηχίσεων, χρήσεως κατὰ σειρὰν λέξεων ἀρχομένων διὰ τοῦ α ἢ τοῦ π ἢ οὐδετέρων εἰς πληθυντικὸν ληγόντων εἰς τὸ α κ.λ.π. ἢ ὁμοιοκαταληξιών. Πᾶσαι αἱ παρατηρήσεις αὗται τῆς συγγραφέως ἀπο-

πάντα» τῆς ἐκφωνήσεως «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν» ἢ, ἐρμηνεία, ἦν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου εἰσηγεῖται ἡ συγγραφεὺς (κατὰ πάντα ἄνθρωπον καὶ διὰ πάντα καιρὸν καὶ τόπον) χρῆζει μελέτης, διότι ἡ φράσις θὰ ἠδύνατο νὰ συμπληρωθῇ καὶ οὕτω : «κατὰ πάντα χρόνον καὶ διὰ πάντα τὰ εἰς ἡμᾶς γεγεννημένα».

τελοῦσι σπουδαιοτάτην συμβολήν εἰς ἐκτίμησιν τῆς Ἑλλ. ὁρθοδόξου λειτουργίας καὶ ἐξ ἐπόψεως ρυθμοῦ.

Ἡ ἔννοια τῆς μεταβολῆς καὶ θυσίας ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος τῆς συγγραφῆς πραγματεύεται, ὡς εἵπομεν, ἡ Δις Ἀντωνιάδου τὴν λειτουργίαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον προσάγει μαρτυρίας ἐκ τῶν παλαιότερων καὶ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Διδαχῆς καὶ τοῦ Ἰουστίνου.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν Ἰουστίνον καὶ τὴν Διδαχὴν ἡ συγγραφεὺς ἐπιμένει, ὅτι ἡ εὐχαριστία ἀποτελεῖ δεῖπνον συμβολικόν, τὸ ὁποῖον δὲν προσέλαβεν ἀκόμη τὴν ἔννοιαν τῆς θυσίας καὶ τὴν ἀξίαν τῆς μετουσιώσεως (σελ. 142—143). Ὁ Ἰουστίνος ἐν τούτοις διακηρύττει ρητῶς ὅτι τὴν εὐχαριστίαν, «οὐχ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα, λαμβάνομεν, ἀλλ' ὅν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν καὶ σὰρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ σὰρκα κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῖν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι»¹. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἔννοιαν τῆς θυσίας ἀρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι πολλοὶ τῶν νεωτέρων² διέκριναν ἐν τῇ ὁπτασίᾳ τοῦ Ἰωάννου, περὶ ἧς γίνεται λόγος ἐν Ἀποκαλύψεως δ 2—11, ε 6—14 καὶ ζ 9—17, τὴν πρωῒμωτέραν εἰκόνα τῆς χριστ. λατρείας, ἣτις οὕτω παρουσιάζεται ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς στρεφομένη ὡς περὶ κέντρον περὶ τὴν ἐν τῷ ἐπουρανίῳ θυσιαστηρίῳ προσφορὰν τοῦ ἀρνίου τοῦ ἐσφαγμένου, ἣν συνοδεύει ἡ μολπὴ τοῦ ἐπινικίου ὕμνου. Τέλος περιέργως πῶς ἡ συγγραφεὺς, ἐνῶ ἀποδέχεται, ὅτι ἡ περὶ μεταβολῆς ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ διδασκαλία ἀπαντᾷ ἤδη παρ' Εἰρηναίῳ, δὲν δέχεται ὅμως ὅτι ἐπιτρέπει ταύτην καὶ ἡ πολλῶ μεταγενεστέρα τοῦ Εἰρηναίου λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν διαταγῶν (σελ. 100), ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐν τούτοις, ἐκτὸς ἄλλων, ὑπάρχει καὶ ἡ εὐχὴ τῆς Ἐπικλήσεως ἔχουσα οὕτως: «... καταπέμψης τὸ ἅγιόν σου Πνεῦμα ἐπὶ τὴν θυσίαν ταύτην, τὸν μάρτυρα τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, ὅπως ἀποφύγῃ τὸν ἄρτον τοῦτον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου» (σελ. 269 καὶ 273).

Περαιτέρω ἡ συγγραφεὺς μεταξὺ ἄλλων ἐνδιατρίβει καὶ περὶ τὸ περιεχόμενον τῶν συγγραφῶν τοῦ Ψευδοδιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τοῦ Ψευ-

¹ Α' Ἀπολογία κεφ. 66.

² Πρβλ. Evelyn Underhill, *Worship*, London 1937 σελ. 91.

δοσωφρονίου, τοῦ Μαξίμου, τοῦ Ψευδογερμανοῦ, τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου περὶ τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων, τοῦ Πορφυρογεννήτου περὶ βασιλείου τάξεως, τοῦ Θεοδώρου Ἀνδιδῶν καὶ Νικολάου Καβάσιλα. Μολονότι δὲ δὲν κατέρχεται συνήθως εἰς λεπτομερείας, εἰσάγει ἐπαρκῶς οὐ μόνον τὸν ξένον, ἀλλὰ καὶ τὸν Ἕλληνα σπουδαστὴν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τῆς λειτουργίας.

Ἡ λειτουργία ἐν τῇ λαογραφίᾳ.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ περὶ τῆς λειτουργίας ἐν τῇ λαογραφίᾳ καὶ τῇ συγχρόνῳ φρασεολογίᾳ σημειούμενα, θὰ ἐτολμῶμεν νὰ παραπέμψωμεν καὶ ἡμεῖς διὰ τὰς ἐν σελ. 239 ἀναφερομένας χρονολογικὰς παραποιήσεις, τὰς γενομένας ὑπὸ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως ἐν σχέσει πρὸς τὸν θάνατον τοῦ Σαμουήλ καὶ τοῦ Γρηγορίου Ε', ὅτι ἴσως ὀφείλονται αὐταὶ καὶ εἰς τὴν πίστιν, ὅτι ἡ θεία εὐχαριστία ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον ἐφόδιον τῆς αἰωνίας ζωῆς καὶ ὅτι πάντες οἱ ὁσῶς καὶ ἐν ἀγιότητι τελευτῶντες ἀξιοῦνται νὰ λάβωσι τοῦτο καὶ κατὰ τὰς τελευταίας στιγμὰς. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς εἰς κοινὴν χρῆσιν εἰσαχθείσας φράσεις, θὰ παρεπέμπομεν ὡς πρὸς μὲν τὴν φράσιν «ἔχει τὰ ἐλέη τοῦ θεοῦ» καὶ εἰς τὴν λίαν γνωστὴν δέησιν τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας «... τὰ ἐλέη τοῦ θεοῦ, τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν καὶ ἄφεςιν τῶν αὐτοῦ ἁμαρτιῶν παρὰ Χριστῷ τῷ βασιλεῖ...». Ὡς πρὸς δὲ τὴν φράσιν «ὁ Θεὸς νὰ σὲ φωτίσῃ...» θὰ παρεπέμπομεν μᾶλλον εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ βαπτίσματος παρὰ εἰς τὸ ἄγνωστον σχεδὸν εἰς πάντας κείμενον τῆς Κλημεντείου λειτουργίας καὶ ὡς πρὸς τὴν φράσιν «πλούσια τὰ ἐλέη σου», μᾶλλον εἰς τὴν ἐν τῷ Ὁρθρῷ ἐκφώνως ἀπαγγελλομένην δέησιν «Σῶσον, ὁ Θεὸς τὸν λαόν σου... καὶ κατὰπεμψον ἐφ' ἡμᾶς τὰ ἐλέη σου τὰ πλούσια» (τοῦθ' ὅπερ συνηθέστερον ἐκφωνεῖται «πλούσια τὰ ἐλέη σου») παρὰ εἰς τὰς μυστικῶς ἀναγινωσκομένας εὐχὰς τῶν ἀντιφώνων· καὶ ὡς πρὸς τὴν φράσιν «πρέπει νὰ μελετήσῃς ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔρχεται μὲ τὴν ἐπιφοίτησι τοῦ ἁγίου Πνεύματος» μᾶλλον εἰς τὴν ἐορτὴν τῆς Πεντηκοστῆς, καθ' ἣν δι' ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐσοφίσθησαν οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι. Τέλος ὡς πρὸς τὸ σπολλάτῃ μᾶλλον θὰ ἐθεωροῦμεν αὐτὸ ὡς ὑπόλειμμα τῆς τοσοῦτον ἄλλοτε εἰς καθημερινὴν χρῆσιν Βυζαντινῆς εὐχῆς «εἰς πολλὰ ἔτη».

Ταῦτα εἶχον νὰ παρατηρήσω περὶ τοῦ ἀξιολογωτάτου ἔργου τῆς Δρος Ἀντωνιάδου, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὰς ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ καὶ τοῦ κυρίως λειτουργικοῦ πεδίου διαφωνίας μου, δὲν παύω νὰ θεωρῶ ὡς σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὰς περὶ τὰς Ἑλληνικὰς λειτουργίας σπουδὰς. Εἰς τοὺς ἔξω τῆς Ἑλλάδος, καὶ δὴ τοὺς ἀγνοοῦντας τὴν Ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι, οἵτινες δὲν ἐνέκυψαν εἰς εἰδικὰς περὶ τὰ λει-

τουργικά κείμενα μελέτας, ἡ συγγραφὴ αὕτη θὰ διανοίξῃ πραγματικῶς νέους, ἀγνώστους τέως εἰς αὐτούς, ὁρίζοντας. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐνδιατρίψαντας εἰς τὰ κείμενα ταῦτα αἱ φιλολογικαὶ παρατηρήσεις τῆς συγγραφέως θ' ἀποκαλύψωσι νέον πεδῖον, τὸ ὅποῖον ἡ θεολογικὴ καὶ ἱστορικὴ καὶ λειτουργικὴ διαπραγμάτευσις ἀφῆκε κατὰ μέγα μέρος ἀνεξερεύνητον, καὶ τὸ ὅποῖον ἐγκρύπτει νέους θησαυρούς, οἵτινες φανερούμενοι παρουσιάζουσι τὰ κείμενα τῶν λειτουργιῶν μας μνημεῖα πολυτιμότατα. Καὶ τὸ πεδῖον τοῦτο θ' ἀποκαλυφθῇ οὐ μόνον εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν περὶ τὰς ὁρθοδόξους Ἑλλήν. λειτουργίας ἀσχοληθέντων, οἵτινες δὲν ἔχουσι μητρικὴν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἐν Ἑλλάδι γεννηθέντας.

Δὲν δυσκολεύομαι νὰ ὁμολογήσω, ὅτι διὰ τῶν περὶ τοῦ λεξιλογίου καὶ ὕφους κεφαλαίων τῆς μετὰ χειρὸς συγγραφῆς ταύτης ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀποκάλυψις ἐγένετο ἐν ἱκανῷ μέτρῳ καὶ εἰς ἐμέ.

Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ

Le Quartier des Manges et la Première Régions de Constantinople.

Σχήματ. μεγάλον 4ον, σελίδες 171, εἰκόνες 212, πίνακες 14. Paris E. de Boccard éd. 1939.

Ὅτε τὰ συμμαχικὰ στρατεύματα, μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ μεγάλου πολέμου, εἰσῆλθον εἰς Κ/πολιν, τὸ γαλλικὸν σῶμα κατοχῆς κατηυλλίσθη ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Μαγγάνων. Ἡ περιοχὴ αὕτη εὐρίσκεται παρὰ τὸ Σεράϊ-Μπουρνου μετὰ τῶν παλαιῶν Σουλτανικῶν ἀνακτόρων καὶ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Εἰρήνης ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς Προποντίδος ἀφ' ἑτέρου, κατέχουσα σχεδὸν ὁλόκληρον τὸν πρὸς ἀνατολὰς τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Βυζαντίου χώρον τῆς πρώτης Ρεγιῶνος.

Τὴν προσοχὴν τῶν Γάλλων εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐκίνησαν τὰ ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ πολυπληθῆ ἐρεῖπια καὶ ὅσα κεῖνται ἐν τῷ ἐμφανεῖ καὶ ὅσα συνήντα ἡ σκαπάνη εἰς ἕκαστον πλῆγμα τῆς ἐν τῇ ἐκτελέσει διαφόρων ἔργων χάριν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐκεῖσε κατηυλισμένου στρατεύματος. Ὁ δὲ λόγιος καὶ φιλομουσότητος ἀρχηγὸς τοῦ Γαλλικοῦ τάγματος κατοχῆς Στρατηγὸς Charpy¹ ἀμέριστον ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του εὐθύς ἐξ ἀρχῆς πρὸς

¹ Μεταξὺ ἄλλων διαργάνωσε καὶ ἀρχαιολογικὰς ἐκδρομὰς καὶ διαλέξεις χάριν τοῦ στρατεύματος, ἐξ ὧν τρεῖς εἶχον ἀνατεθῇ εἰς ἐμέ.